

Левченко Лариса Леонідівна (1969 р.н.). Закінчила факультет інформатики Російського державного гуманітарного університету. Зав. відділом автоматизованих архівних технологій Державного архіву Миколаївської області. Працює над кандидатською дисертацією з історії Миколаївського військового

Б.О.Глазенап і реформа міського управління у Миколаєві

Богдан Олександрович фон-Глазенап – це ім'я незаслужено забуте істориками. Проте це яскрава постать, діяльність якої дозволила перетворити Миколаїв із військового містечка, пристосованого суто до потреб будівництва кораблів для Чорноморського флоту, в один з економічно розвинутих центрів на півдні України.

Діяльності Б.О. фон-Глазенапа в Миколаєві на посту військового губернатора та головного командира порту декілька сторінок присвятив відомий миколаївський історик Григорій Ге. Про його зусилля по перебудові роботи адміралтейства згадує Б.Н.Зубов, на діяльність по розвитку закордонної торгівлі звертає увагу В.І.Нікітін. Декілька статей, присвячених Глазенапу, написав місцевий краєзнавець І.Гармашов, на жаль, всі вони рясніють фактичними помилками [1].

Період, коли Б.О. фон-Глазенап був військовим губернатором, можна назвати епохою відродження для Миколаєва. Саме тому особа губернатора та його діяльність у Миколаєві потребують такого ретельного вивчення. Більшість документів про діяльність Глазенапа у Миколаєві зосереджена у фонді Миколаївського держархіву "Канцелярія Миколаївського військового губернатора". Деякі факти з його біографії опубліковані в Морському списку та Російському біографічному словнику [2]. Статті про події у Миколаєві під час перебування там Глазенапа публікували його сучасники в Морських збірниках, газетах "Николаевский вестник", "Херсонские губернские ведомости", "Петербургские ведомости". Також частина документів знаходиться в центральних російських архівах, зокрема в Центральному державному архіві Військово-морського Флоту Росії. Це цікавий і ніким не опрацьований матеріал.

Народився Богдан (Готліб) Олександрович у 1803 році в сім'ї дворян Ліфляндської губернії. Хлопчик із дитинства полюбив море і кораблі, мріяв стати гардемариним. 1 травня 1824 року його мрія здійснилася: вихованцю старшої роти Петербурзького морського кадетського корпусу перед відправленням на

практику присвоєно звання гардемарина. Глазенап вирушив у свій перший похід на кораблі "Св.Андрей" від Кронштадту до острова Ісландія. В 1826-29 роках, вже в чині мічмана, брав участь у кругосвітньому плаванні адмірала Ф.П.Літке на шлюпі "Сенявин" до Камчатки і назад. А у 1833 році двадцятипятирічний лейтенант – фон Глазенап уже мав на своєму рахунку 18 морських кампаній, за що його було нагороджено орденом Св.Георгія 4 класу.

Це був не статутний служака, а вдумливий офіцер, який намагався всього себе віддавати морській справі. За переклад з французької "Посібника по управлінню пароплавами" імператор подарував Богдану Олександровичу діамантовий перстень.

Б.О. фон-Глазенап у різні часи плавав на пароплавах "Ижора", "Геркулес", "Северная Звезда", "Александр", пароплаво-фрегатах "Камчатка", "Смельый", "Грозный", "Отважный", кораблях "Сисой Великий", "Кронштадт", "Березина", "Фершампенуаз", "Император Александр I", "Россия", фрегатах "Кастор", "Архимед", бризі "Усердие", командував бригам "Казарский" (1841р.), фрегатом "Екатерина" (1843 р.), корветами "Львица" (1842 р.) і "Князь Варшавский" (1845-1846 рр.) [3].

Глазенап часто супроводжував імператора, членів імператорської сім'ї, іноземних вельможних осіб під час їхніх морських подорожей, виконував особливі доручення в російських та іноземних портах.

Неодноразово він був у відраджених за кордоном. У 1831 р. Глазенап перебував у діючій армії в царстві Польському, де за взяття Варшави його нагородили шаблею "за хоробрість" та польською відзнакою за військові заслуги. У 1844 році його направлено в Лондон для нагляду за будівництвом 2-х залізних канонерських човнів і одного десантного. У жовтні 1855 року Глазенап виконував роль агента від Морського міністерства у Швеції, Норвегії, Данії. У 1857 році Богдан Олександрович супроводжував великого князя генерал-адмірала у поїзді по французьких портах.

Глазенап мав велику кількість нагород. Серед них

1850 рік	40838 чол.
1853 рік	34753 чол.
1856 рік	44230 чол.
1857 рік	40457 чол.
1858 рік	35225 чол.
1859 рік	34309 чол.
1860 рік	32174 чол.

орден Св.Володимира 3 і 4 ступеня з бантом, Св.Анни 1,2,3 і 4 ступеня, Св.Станіслава 1 і 2 ступеня, пруські ордени Св. Іоанна Єрусалимського та Червоного Орла, шведський орден Меча, нідерландські ордени Лева 3 ступеня і Дубової Корони, неаполітанський Св.Франциска, французький Почесного Легіону і датський Данеброга [4].

У 1847 році Глазенап обирається неодмінним членом морського вченого комітету, у 1850 – членом комітету по перегляду морських узаконень, а 8 квітня 1851 року зайняв посаду директора морського кадетського

корпусу, де раніше навчався сам. До 1854 року Богдан Олександрович був верховним наставником майбутніх морських офіцерів. Серед викладачів та вихованців було багато тих, хто пізніше працював із ним у Миколаєві. Кожного року, командуючи ескадрою морського кадетського корпусу, плавав від Петербурга до Кронштадта. За час перебування Глазенапа на посаді директора була набагато поліпшена вся система підготовки керівних кадрів флоту, посилене вивчення багатьох предметів.

12 березня 1855 року Богдана Олександровича тимчасово було призначено керівником гідрографічного департаменту Морського міністерства, а через два з половиною роки (21 жовтня 1857 р.) – головним командиром Архангельського порту і архангельським військовим губернатором. Із великим ентузіазмом працював Глазенап на цій посаді. В цей час він багато пише і друкує в морських виданнях, вийшли його статті: "Про перетворення робочих сил Архангельського порту", "Короткий нарис архангельського порту і його діяльність у 1859 році", "Про перебування Государя Імператора в Архангельську", "Про грошове рахівництво і звітність морського відомства в Голландії" [5]. Під час перебування імператора в Архангельську Глазенапу було присвоєно чин генерал-ад'ютанта.

А невдовзі на Глазенапа чекала нова посада – 1 лютого 1860 року Указом імператора його призначено головним командиром Миколаївського порту та миколаївським військовим губернатором.

За двадцять років до цієї події Богдан Олександрович уже приїздив до Миколаєва. Тоді він брав участь у поході Чорноморської ескадри під командуванням адмірала М.П.Лазарева до берегів Абхазії, де було здійснено десантні висадки при зайнятті містечок Субаші і Шахе (1839 р.) та Вільямінівського форту (1840 р.).

Що ж чекало на Глазенапа в Миколаєві цього разу?

У період Кримської війни місто пережило важкі часи. Миколаїв був основною тиловою базою флоту. Через нього у Крим йшли загонами регулярних військ, обози з продовольством і зброєю, тут було зосереджено близько 40 тис. ополченців, які направлялись на фронт. В адміралтействі виготовляли мортирні верстати, гарматні лафети, артилерійські снаряди. Дуже яскраво описує Миколаїв тих часів В.Стрельський у серії нарисів "Історія Миколаєва": "Всі будинки у місті були перетворені на лікарні, тут було розгорнуто лазарет на 15 тис. ліжок, і поранені валялись вулицями. Тиф і холера лютували, забираючи тисячі жертв" [6]. Місто було знесилене війною. А поразка Росії та Паризький договір 1856 року завдали заключного удару по Миколаєву, який завжди жив "тільки від адміралтейства і від корпусу флотських офіцерів".

За умовами Паризького пакту Росія не могла мати військово-морські бази на Чорноморському узбережжі та військовий флот, крім декількох кораблів берегової охорони. Тому старий флот скорочено, в Миколаївському і Спаському адміралтействах майже зовсім припинено роботи, будівництва закладених до війни кораблів просувалося повільно, а закладка нових здійснювалася дуже рідко. У 1856 році було ліквідоване Управління головного командира Чорноморського

флоту. Багатьох моряків переведено на інші флоти, або звільнено у відставку. З 17-ти флотських екіпажів у 1857 році залишилося лише 2 роти (30 офіцерів і 557 матросів), з 7-ми робочих екіпажів – тільки один (16 офіцерів і 1088 майстрових) [7]. Майстри та інші робітники почали вирушати на заробітки, підрядники і постачальники, не знаходячи ніякого сенсу у бездіяльності в Миколаєві, їхали з міста один за одним. Населення міста зменшувалося з кожним днем [8]:

Сплеск кількості населення у 1856 році може бути пояснено тим, що ще влітку 1856 року уряд мав намір завести на Чорному морі, крім кавказької флотилії, 27 парових суден, і з цього приводу навіть було видано розпорядження про улаштування біля Миколаєва заводу, здатного виготовляти машини в 100 сил. Але в 1857 році сам уряд за політичними мотивами не тільки відмовився від відновлення Чорноморського флоту, але змушений був застосувати до нього широку систему скорочень.

Г.Ге писав: "Ті, що залишилися в Миколаєві, звели свою діяльність на безцільне і беззмістовне існування із дня в день. У спустілому і обезлюдненому місті життя зовсім зупинилось, не пред'являло ніяких потреб. Тим часом на околицях міста безробіття все більше і більше деморалізувало населення. І цей сумний стан речей дійшов до того, що з заходом сонця в Миколаєві стало небезпечно виходити із дому" [10].

Економічна база міста, яка не торкалася суднобудування та флоту, майже не змінювалася за попередні 50 років. Із статистичних даних Миколаївського держархіву за той час бачимо, що ніякої серйозної промисловості у місті не було: "Заводів: свічкових – 5, миловарних – 1, салотопних – 9, ватних – 3, тютюнових – 7, цегляних – 3, мукомольних парових – 3 [11]. "За що жити? Ось питання, яке стало тоді в Миколаєві єдиною темою для мислення жителів".

Попередник Глазенапа Григорій Іванович Бутаков, не витримавши запеклої боротьби з канцелярським крочкотворством, хабарництвом, казнокрадством, не маючи реальної підтримки начальства, написав генерал-адміралу гнівного листа: "Хто ж після Севастопольської війни не знає, що у нас зверху блиск, а знизу гниль. Припиніть мовчати про це..." [12] і попросив звільнити його з посади Миколаївського військового губернатора у відставку.

У такому стані зустрів Миколаїв свого нового губернатора.

Незадовго перед призначенням Глазенапа, 27 січня 1860 року, було затверджене нове Положення по морській частині: "Загальне формування управління морським відомством". Миколаївський порт було збережено як головний на Чорному морі. На чолі його мав стати головний командир порту, в підпорядкуванні якого були б всі кораблі, плавзасоби порту, судноверфі, заводи, майстерні, склади, установи, а також розквартировані на території порту стройові військові частини. Він відповідав за організацію всіх видів забезпечення кораблів і суден, приписаних до порту, оборону порту, підтримання порядку. Одночасно головний командир порту був начальником гарнізону. Підлягав він генерал-адміралу, а з берегових справ керуючому Морським міністерством.

Згідно з новим Положенням і штатом Управління Миколаївського порту включало секретаріат головного командира, штаб, суднобудівну, артилерійську, комісаріатську, гідрографічну, будівельну та медичну частини, портову скарбницю, комісію військового суду, архів і канцелярію. Всі підрозділи безпосередньо підлягали головному командиру, крім керівників гідрографічної та медичної частин, які підпорядковувались ще й відповідним управлінням Морського міністерства [13]. Таким чином, Б.О.Глазенап. прибувши до Миколаєва, об'єднав у своїх руках цивільну та військову влади, посади Миколаївського військового губернатора та головного командира Миколаївського порту.

Насамперед Богдан Олександрович познайомився зі станом місцевого самоврядування та роботою станових установ у м.Миколаєві, нагляд за станом і діяльністю яких – один з перших обов'язків губернатора. У 1860 році в присутнісі місця Миколаєва обирали та могли бути обрані дворяни. Їх було: потомствених – 723 і особистих – 518, почесні громадяни (39 чол.), купці (254 чол.), міщани (3877 чол.), цехові (65 чол.), які мали нерухому власність у місті [14]. Обивательської книги, в яку записувались усі обивателі міста і на основі якої складались виборчі списки, в Миколаєві не було, а коли настав час виборів, Дума разом з Магістратом і старостою міщанської громади починала записувати осіб, які могли, на погляд членів Думи, брати участь у виборах "хоч і не в тому порядку, як 406 ст. визначено, але при цьому береться до уваги становище в суспільстві особи, як у відношенні промислу, так і доброго імені" [15]. В день виборів зібрати всіх обивателів виявлялося складною справою, повірені в різні частини міста не призначалися, загальна Дума з гласних не скликалася, тому особи для голосування запрошувались друкованими повістками. Найбільше число осіб, які брали участь у виборах, становило не більше 200. Кандидатів для обрання на посаду пропонували члени міської думи і магістрату. Всі запропоновані заносились у балотувальний список, після чого громада починала голосування.

Разом вони обирали членів для оцінки власницького майна (на час потреби), для збирання квартирної повинності взамін натурального постою, депутатів у квартирну комісію (на 1 рік). Купецьким, міщанським і цеховим станами обирались на три роки міський голова, бургомістри і ратмани у городовий магістрат, гласні у міську думу, оцінники нерухомої власності, депутати для перевірки звітів та книг і попечитель міської лікарні, який міг би пожертвувати певну суму у фонд цього закладу. Ці ж самі особи обирали словесних суддів на один рік. Окремо купецька громада на три роки обирала членів Городового комітету і депутатів по торгівлі. Міщанська громада на один рік обирала старосту по збору податків та інших повинностей десятських і рекрутського старосту на час рекрутських наборів. Цеховою громадою на 1 рік обирали ремісничого голову, цехового старшину, гласних від кожного цеху. Всі обрані особи, окрім членів ремісничої управи, не одержували ніякої платні. Останні ж, згідно з рішенням цехової громади, з загальної ремісничої скарбниці отримували: ремісничий голова – від 250 до 300 крб. і цехові старшини, замість платні, з кожного карбованця

зібраної ними цехової суми по 10 копійок [16].

Окрім виборів, купецькою і міщанською громадами виносились рішення з різних питань, наприклад, у 1860 році про: "уступку артилерійському відомству частини міської землі для обладнання ракетного закладу", "про введення при Магістраті посади старости по продажу гербового паперу" та інше.

З станових установ у Миколаєві працювали, поперше, шестигласна дума, до обов'язків членів якої відносились збір акцизу в міський доход з неокладних статей, стягнення недоїмок по різних статтях міських доходів, нагляд за станом міських будівель, організація їх ремонту, збір відомостей про ціни і складання норм оплати на життєві припаси, нагляд за додержанням правил торгівлі на ринках та інше. На чолі думи стояв міський голова, канцелярія поділялась на п'ять столів: бухгалтерський, господарський, ревізійний (він же паспортний), виконавчий і реєстратурний. При думі знаходилась торговельна депутація, обов'язком якої був нагляд за оголошенням гільдійських капіталів та внеском акцизу в доход міста, без чого не дозволялося вести торгівлю, визначення, разом з гласними думи, суми неокладних зборів, їх стягнення та інше.

Для стягнення податків з міщан м.Миколаєва заснована особа міщанська управа. Вона складалася з старости, його помічника та десятських. До обов'язків старости відносилось заведення податкового зошита, внесення в нього всіх платників та розподіл між ними податків і громадських зборів. Після затвердження зошита міською думою староста повинен був видати кожному господарю надрукований табель про кількість належних податків у наступному році. Староста стежив за тим, щоб господарі не допускали недоїмок, доповідав думі про тих, хто не платив податки, відповідав за цілісність зібраних грошей, видавав довідки про відсутність перешкод до видачі паспортів. Десятські допомагали старості виконувати його обов'язки.

Віданню думи у господарському відношенні підлягала реміснича управа. Ремісничий голова та чотири старшини цехів розбирали грошові спірні рахунки між ремісниками, збирали з ремісників цехові повинності, стежили за якістю інструментів і за працею майстрових, контролювали становище підмайстрових та учнів ремісників.

Уся діяльність міських органів самоврядування та відповідальних осіб від виборів до виборів знаходилась під пильним наглядом військового губернатора. Обмежені в своїх правах імператорськими законами, вони не тільки не могли, але ще й не хотіли щось робити для покращання становища, в якому знаходилось місто і населення. Свої жалюгідні обов'язки виконували погано, відсидівши день до вечора в присутності, поспішали до домівки. Але не можна обвинувачувати цих людей в усіх гріхах. Становище, яке склалося в Миколаєві, не було винятковим, вся російська імперія була у стані кризи. Настав час реформ в усіх сферах життя. На долю Богдана Олександровича фон-Глазенапа випало бути провідником цих реформ. Миколаїв чекав змін в усіх сферах життя. Майже одночасно Богдану Олександровичу вдалося розворушити застій у міських установах, провести звільнення адміралтейських поселенців, згідно з реформою 1861 року, добитися відкриття миколаївського порту для заходу іноземних

суден.

Щодо реформи міського управління, то вона почалася в Миколаєві набагато раніше, а саме з тих змін, які вдалося провести Глазенапу, і коли настав 1870 рік, Миколаїв був на 90 % готовий до введення нового Городового Положення. Думки Глазенапа про зміни в місцевому управлінні співпали з розпорядженнями уряду з цього приводу. В документах Миколаївського держархіву знаходимо лист міністра внутрішніх справ від 26 квітня 1862 року до миколаївського військового губернатора про те, що уряд збирається ввести новий порядок громадського управління в містах. У міністерстві складена програма для вивчення місцевих особливостей, там чекали пропозицій з цього приводу. "Я уклінно прошу Ваше Превосходительство негайно при одержанні цього, заснувати в губерньському і інших містах, де виявиться зручним і можливим, особливі комісії з найбільш досвідчених і знаючих осіб, з запрошенням в них депутатів від усіх станів міста, не виключаючи дворян і інших звань осіб, які володіють нерухомою власністю, на яких і покласти складання необхідних відповідей [17]," – писав міністр. На цьому листі рукою Глазенапа накладено резолюцію про склад комісії. Головою її було призначено контр-адмірала Юхаріна, членами: капітана 1-го рангу П.Т.Сізова, надвірного радника С.І.Павлова, колезького асесора І.І.Барковського, почесних громадян І.Є.Сиротинського, А.М.Бухтеева, В.К.Подарева, депутатами від міщан Павла Сторчеуса та Василя Мільвіна, від купців М.Кокізова і Голубова та інших. Ця комісія була однією з 509, організованих у всіх містах російської імперії. Результати їх роботи були опубліковані в цілому ряді видань [19]. Ці матеріали стали основою для розробки проекту Положення про міське громадське управління і Статуту про міське господарство, затверджених 16 червня 1870 року. Невідомо, чи прийняли до уваги в Петербурзі пропозиції миколаївської комісії, але для Богдана Олександровича результати роботи останньої не пройшли непоміченими.

Зупинимося лише на одному моменті. Оскільки все в місті завжди робилося "не інакше, як з дозволу місцевого військового губернатора", то, навіть, коли міські установи бажали зробити щось корисне для Миколаєва та населення, їх ініціатива стримувалася постійним наглядом губернатора і опікою його канцелярії: "Втручання місцевих властей у справу міської громади...перешкоджає розвитку в суспільстві прагнення до самостійності в своїх діях і поселяє в ньому байдужість до громадських справ тому, що всяка справа громади повинна одержати дозвіл місцевої влади, і, отже і припускає можливість зустріти незгоду зі сторони того, від якого цілком залежить затвердити чи відхилити представлення думи [20]. Навіть, коли губернатори підтримували ініціативу громади, перешкоди поставали у зв'язку з канцелярськими формальностями та нескінченним рядом довідок, з якими пов'язано було кожний дозвіл. У доповіді мали місце дорікання на адресу попередників Глазенапа: вони "при всьому бажанні зробити що-небудь корисне для міста, не можуть виконати свого наміру через відсутність на це часу, і таким чином, мимоволі уповільнюється розвиток міської громади [21]". Починаючи якусь справу, губернатори часто не

раділись з думою і не залучали членів міської громади до участі в цій справі, а лише в разі потреби віддавали накази виконувати те чи інше і дати звіт. Так Г.Ге зауважує, що з часу маркіза І.І. де Траверсе (1805-1809) ніхто так не піклувався про місто та потреби населення, навіть "безперечно освічена і сповнена добра особистість адмірала Грейга і та впливала на успіхи міста Миколаєва тільки підтримкою його клопотань перед вищою владою. Думати ж про місто, журитися про його потреби, улаштовувати його, піднімати моральні і матеріальні його сили, розвивати в його суспільстві дух громадянства, – цим не займався і адмірал Грейг [22]", а віце-адмірал Лазарєв, "який, власне, на справу благоустрою міста, здається, засвоїв погляд свого попередника, але йшов до цієї мети, зовсім залишаючи в стороні громадське управління. Михайло Петрович Лазарєв майже не мав листування з Думою [23]". Тому комісія побажала надавати особам, обраним громадою, більше свободи і висловила надію, що це примусить їх "звертати серйозну увагу на свої обов'язки і помалу розвине у обивателів здатність до самоврядування [24]".

У стосунках Богдана Олександровича з органами місцевого управління не зник постійний контроль, але йому вдалося поставити справу так, що дії губернатора та думи стали більш погодженими, всі їх сумісні зусилля були направлені на майже революційні перетворення у місті. "Населення Миколаєва ... раптом стало закликатися авторитетною владою і для всіх люб'язною особистістю до повного життя самостійного суспільства" і "на всякий заклик достойних представників славної епохи дружно відгукувались кращі люди всіх верств миколаївської громади [25]".

Встановлення контактів з органами міського управління дозволило Глазенапу кожного разу мати не тільки підтримку з їх боку, а й гарячу участь у всіх справах, будь то боротьба за дозвіл на відкриття миколаївського порту для заходу іноземних кораблів організація в Миколаєві банку, відкриття гімназій, шкіл народної освіти, лікарень, заснування попечительних та благодійних комітетів і комісій та інше. З свого боку населення та представники влади в місті по заслугах оцінили діяльність свого військового губернатора і при нагоді висловлювали йому свою подяку. Так, під час відкриття чоловічої гімназії присутні на святі "всі один перед одним поспішали принести йому свою душевну, щирю подяку [26]". Богдана Олександровича було визнано почесним громадянином міста. Одну з вулиць міста названо Глазенаповською.

Література

1. Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования г. Николаева при устье Ингула (1790-1890) // Именованъ – город Николаев. – Николаев, 1989.; Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на юге России. Калининград, 1990.; Никитин В.И. Николаевская хлебная биржа. Прошлое и настоящее. – Николаев, 1993.; Гармашов І. Кілька штрихів до портретів маловідомих миколаївських адміралів // Ленінське плем'я. – 1989. – № 24; Гармашов І. Новая эпоха в жизни Николаева // Трибуна рабочего. – 1991. – 12 мая; Гармашов І. Николаев – это уже известный центр. // Вечерний Николаев. – 1992. – 9 января.
2. Общий морской список. Царствование Николая I. – Ч. 9. – А. – Г. – СПб, 1897; Русский биографический словарь / Сост. Императорское Русское Историческое общество. – М., 1916.
3. Общий морской список. – С. 583-588; Русский биографический словарь. – С. 254-256.
4. Ibid.
5. Ibid.
6. Стрельський В. Нариси історії Миколаєва // Шлях індустріалізації. – 1939. – 10 листопада.
7. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / Ін-т історії. – Київ, 1971. – Миколаївська обл. – С. 79.
8. Таблицю складено автором на підставі матеріалів Державного архіву Миколаївської області: 1850 р. ф. 230, оп. 1, спр. 424, арк. 11 зв.; 1813 р. -Ibid., спр. 1895, арк. 33; 1856 р. – Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. – Ч.1. – СПб, 1863. – С. 578; 1857 р. – ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2901, арк. 9 зв.; 1858 р. – Ibid., спр. 270, арк. 8; 1859 р. – Ibid., арк. 15-16 зв.; 1860 р. – Ibid., арк. 28 зв. – 29.
9. Березин Е., Де-Ливрон А. Адмирал Григорий Иванович Бутаков. Биографический очерк. – 2-е изд. – СПб, 1884. – С. 41.
10. Г.Н.Ге. Вказ. твір. – С. 145.
11. ДАМО, ф. 230, оп.1, спр. 3295, арк. 29.
12. Лурье А., Маринин А. Адмирал Г.И.Бутаков. – М.: Воен. изд-во Мин-ва обороны СССР, 1954. – С. 72.
13. Зубов Е.Н.Згаданий твір. – С. 233.
14. ДАМО, ф. 230, оп.1, спр. 3538, арк. 17. Справа "Отчет комиссии о состоянии общественного управления в г.Николаеве в 1860 г.
15. Ibid., арк. 18 зв.
16. Ibid., арк. 19 зв. – 20.
17. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 4503, арк. 1 зв.
18. Ibid. – Список членів комісії знаходимо на арк. 1, 8 зв., 53.
19. Энциклопедический словарь. // Сост. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб.: Типо-литография И.Л.Ефрона, 1893. – Т. IX: Город. – С. 326.; "Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г.г.", "Свод соображений местных комиссий об улучшении городского общественного управления", "Городские поселения в Российской империи" та інші. // ДАМО, ф. 230, оп.1, спр. 4503, арк. 22.
20. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 4503, арк. 22.
21. Ibid., арк. 23.
22. Ге Г.Н. Вказ. твір. – С. 123-124.
23. Ibid., арк. 141.
24. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 4503, арк. 23.
25. Ге Г.Н. Вказ. твір. – С. 149.
26. Морский сборник. № 11. – Спб., 1863; Современное обозрение. – Николаев. – С. 44.